

TÜRK MİFOLOGİYASINA DİV OBRAZI?

Məlahət Ramiz qızı Babayeva

ADPU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

milababayeva@mail.ru

Xülasə

Türk nağılında süjetin inkişafı nağıl eposunun bu janrına xas olan universal model üzrə - çatışmazlıqdan onun müxtəlif çətinliklər və təzahürlərlə mübarizə apararaq aradan qaldırılmasına qədər həyata keçirilir. Nağıllarda şər qüvvələrin təcəssümü mənfi personajlardır - insanlar və fəvqəltəbii varlıqlar. Onların hər ikisi rifah əldə etmək üçün mübarizə aparmalı olduğu nağıl qəhrəmanının rəqibi kimi xidmət edir. Bu məqalədə bizi yalnız fəvqəltəbii, iblis xarakterli personajlar maraqlandırır ki, onlar öz məqsədlərinə çatmaqda baş qəhrəmana mane olurlar, yəni onların təbiətinə daha uyğun olan rəqib funksiyasına malikdirlər, lakin bəzən onlar da köməkçi rolunu oynayırlar. Üstəlik, hər bir belə xarakterdə xeyirlə şərin fərqli nisbəti var ki, bu da təbii ki, onların genetik kökləri və onlarda şər prinsipinin cəmləşmə dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Bunlar mifoloji personajlardır: devalar (o cümlədən qoca deva qadın və deva qadın), arap (qara cin) və peri.

Açar sözlər: türk mifologiyası, nağıl, div, qəhrəman, nəhəng, mənfi ruh, Şərq.

Summary

In Turkish fairy tales, many mythological elements, the heroes struggle with evil manifestations and lead an interesting life until their elimination. In fairy tales, the personification of evil forces are negative characters - people and supernatural beings. Both of them serve as rivals to the hero of the story, with whom he must fight to achieve prosperity. In this article, we are only interested in supernatural, demonic characters who hinder the main character from achieving his goals, i.e., they have the function of antagonists, which is more in line with their nature, but sometimes they also play the role of helpers. Moreover, each such character has a different ratio of good and evil, which, of course, is determined by their genetic roots and the degree of concentration of the principle of evil in them. These are mythological characters: devas (including an old giant and a giantess), an Arab (a black demon) and a fairy.

Key words: Turkish morphology, fairy tale, giant, hero, giant, negative spirit, East.

Yalnız türk nağıllarının mətnlərini nəzərə alsaq, belə çıxır ki, div yarı antropomorf məxluqdur, zahiri görünüşü heyvandan daha insana xas, çox iri, hətta nəhəng boylu, yöndəmsiz və axmaqdır: onu aldatmaq asandır. Əsasən dağlarda, çöl ərazilərdə, daxmada və ya evdə yaşayır, arvadı və uşaqları ola bilər. Arvadı adam kimi ev təsərrüfatını idarə edir. Divlər acgözdür, həmişə insanı yeməyə hazırdırlar. Divlər nəinki nağıl qəhrəmanlarına zərər verə bilmirlər, hətta onların köməkçilərinə çevrilirlər.

Div İran mifologiyasında və folklorunda türk xalqlarının mifologiyasına, Kiçik Asiya, Orta Asiya, Zaqafqaziya və Volqaboyu türk nağıllarına, yəni islamlaşmış türk folkloruna daxil olduğu bir personajdır. İran xalqlarının mifologiyasında da div obrazı var. Buna görə də İran mifologiyasında və folklorunda necə səciyyələndirildiyini nəzərdən keçirmək faydalı görünür.

İran mifologiyasında divlər şər ruhlardır. Onların ideyası Hind-İran və Hind-Avropa icmaları dövrünə gedib çıxır. Qədim hind mifologiyasında divlər bütdür. Qədim dövrlərdə İranın bölgələrindən birində divlərə büt kimi də hörmət edildiyi güman edilir. Sonradan zərdüştilik onları cinlər sırasına saldı. Həmçinin divlərin saysız-hesabsız olduğuna və onların təsvirlərinin zəif fərdiləşdiyinə inanılır. Firdovsinin “Şahnamə”sinə görə bütün əfsanəvi İran hökmdarları və igidləri dindarlar olublar.

Tacik folklorunda divlər kürklə örtülmüş, əllərində və ayaqlarında iti caynaqlı nəhənglərdir. Yabanı, səhra ərazilərdə və ya dağların içərisində yuvalarında, yerin dibində, göllərin dibində yaşayırlar. Divlər yerin xəzinələrini, qiymətli əşyaları və daşları qoruyur və zərgərlik sənəti ilə məşhurdurlar. İnsanlara nifrət edirlər, öldürürlər və yeyirlər. Eyni zamanda taciklər divlərin insanlara kömək edə və qoruya biləcəyinə inanırlar[1, s.61]. Sistan (İran əyaləti) nağıllarının nəşrində də bu personajın oxşar təsvirinə rast gəlirik: “Div mifik məxluqdur, tüklü nəhəngdir, adamyeyəndir, adətən insanlara qarşı pis və düşməndir, lakin bəzən qəhrəmanlara kömək edir.”[2, s.76].

Divlərin ən dolğun təsviri İran folklor materialı əsasında təqdim olunur: “Div pis ruhdur, çox vaxt şərdir, lakin eyni zamanda yaxşı da ola bilər və folklor əsərlərində qəhrəmanın köməkçisi kimi çıxış edə bilər. O, adətən xəzlə örtülmüş, əllərində, dizlərində və ayaqlarında pəncələri olan buynuzlu canavar kimi təsvir edilirdi. İranda bir çox inanclar və əfsanələr divlərlə əlaqələndirilir. Bəzilərinin fikrincə, divlər insanlardan xeyli böyükdür, buynuzları, dırnaqları, quyuğu var və xallı dəri ilə örtülüdür; böyük burunları, qabarıq alınları və dərin, nəhəng yuvarlaq gözləri var; bədənələrini şişirdə və havada sərbəst hərəkət edə bilərlər. Digər inanclara görə, divlər qədim zamanlarda Şimali İranın sıx meşələrində heyvanlarla döyüşən və heyvanları öldürərək dərilərinə geyindirən güclü vəhşi insanlardır. Məşhur inanclara görə, bəzi divlər Kaf dağının (Quran əfsanəsinə görə düz yeri əhatə edən və müsəlman ənənəsinə görə məskunlaşan dünyanın sərhədlərində yerləşən mifik dağ və ya dağ silsiləsi) arxasında yaşayır; bəzən Qafqazla eyniləşdirilir -), digərləri isə insanlar arasında, tərک edilmiş hamamlarda, dağlarda və səhralarda yaşayırlar”[3, s. 69].

Əgər türkdilli materiallara müraciət etsək, div obrazının yuxarıdakı təsvirinə ən yaxın olanı özbək izahlı lüğətində ona verdiyi xüsusiyyət olacaq: “...qabığına iblis məxluq, buynuzlu nəhəng...”[3, 74]. N.K.Dmitriyev kimi bilikli türkoloqun türk nağıllarının nəşrinə verdiyi şərhə divin nə olduğunu izah edərkən ilk növbədə onun nəhəng böyüməsinə diqqət yetirməsi, lakin onun ruh olduğunu göstərməməsi də əlamətdardır[7, 75]. Buna baxmayaraq, türk nağıllarının əksər nəşrlərində, məsələn, Azərbaycan və ya noqay dilində divin şər ruh, cin, həm də nəhəng olduğu deyilir.

Söylənilənlərlə müqayisədə V.A.Qordlevskinin Osmanlı demonologiyasına dair məşhur əsərində verilmiş bu mifoloji xarakter haqqında məlumatı misal gətirmək maraqlıdır. Xüsusilə, divin qadın obrazları haqqında yazırdı: onlar “çirkindirilər, gözləri qorxuncdur... qəhrəman onlarla necə davranacağını bilir. O, onlardan süd əmir və rəmzi şəkildə onların arasında qohumluq əlaqəsi yaranır: div-qadın istər-istəməz artıq öz adındakı oğluna kömək etməlidir”[5, s. 36]. V.A.Qordlevskinin qeydlərində yaşlı div qadın (divin arvadı) haqqında deyilir: “...deva canavardır: o, dəvədən böyükdür, bir gözü var, o da başındadır; İnsan əti ilə qidalanır. Bir dəfə div bir gənci evə gətirdi və onu yatağa qoydu. Bununla belə, gənc oğlan divlərin hiylələrini bilirdi. O, baxdı və div dəmir çubuqları götürüb atəşə soxdu ki, onları qızdırdıqdan sonra onun gözlərini və mədəsini deşsin. Div gözünü yumub yuxuya gedən kimi cavan çubuqları götürüb birini onun gözüne, birini də qarnına qoydu. Beləliklə, mən ondan xilas oldum”[1, s.47].

Divlərin yeddi başı ola bilər, bunu həm türk, həm də İran xalqlarının folklorunda bu var, məsələn,

yeddibaşlı div Azərbaycan nağılındakı hadisələrdə iştirak edir ("Şahzadə Qəzənfər", buna ətraflı VII fəsildə bax), şəhərlərə aid türk nağılında yeddi başlı yaşlı qadın-div təsvir edilmişdir ("Evrəm bəy"). Tacik dilində bunun birləşməsi verilmişdir: divi həftsar - yeddibaşlı div[4, s.75]. Tacik xalq inanclarına görə divlər təkcə yeddibaşlı deyil, həm də yetmiş başlı, yetmiş ağızlı və yetmiş sinəli, həmçinin zolaqlı ola bilər [3, 69].

Beləliklə, divin xarici xüsusiyyətləri çox müxtəlifdir, pis ruh, iblis olmaqla yanaşı, onun böyük boyu, yarı antropomorfik görünüşü, qaniçənliyi və eyni zamanda bir növ məsumluğu, hətta səfehliyidir ki, bu da onun ideyasına çox da uyğun gəlmir. Türk nağıllarında İran mifologiyasından götürülmüş div başqa təsirlərə məruz qalmışdır. Başındakı tək gözü qızmar dəmir çubuqla çıxaran qoca divin hekayəsində yunan mifologiyasından Odissey tərəfindən Siklop Polifemini kor etmə hekayəsinin təkrarlandığını görmək asandır. Siklopların və divlərin bəzi xüsusiyyətləri açıq şəkildə üst-üstə düşür, Sikloplar Uran və Qayanın oğulları, alnın ortasında bir gözü olan nəhənglər, güclü və vəhşidirlər, ən qədim tanrılar nəslinə aiddirlər[2, s.70], qədim İran divləri kimi. Yeri gəlmişkən, Sykloplar "dəyirmi gözlü" deməkdir ki, bu da onları İran divlərinə bənzədir.

Burada araşdırılan türk nağıllarında divlər qəhrəmanlar üçün real təhlükədən daha çox potensial təhlükə kimi görünür və nağıl qəhrəmanları onlardan çox qorxmurlar. Belə ki, nağılların birində qəhrəman qız divi görən nəinki ondan qaçıb qaçmır, əksinə, özünü onun boynuna atıb, əllərindən öpür, ona "ata" deyir. "Div onun övladlığa götürən atası oldu və qəhrəmana firavanlıq qazanmağa kömək etdi ("Ata Div"). Başqa bir nağılda divlərin padşahı nağıl qəhrəmanının böyük bacısı - Şahzadə (gözəl ərin motivi) ilə evlənir, ona faydalı məsləhətlər verir və hətta ona özünün divə çevrilə biləcəyiniz bir sehr öyrədir. ("Qızıl toplu sultana").

Qadın divlər nağıl qəhrəmanları üçün daha əlverişlidir, çünki qəhrəmanlar məlum texnikaya əl atırlar: onlardan süd əmirlər və övladlarına çevrilirlər. Bu andan etibarən qadın div qəhrəmanlara kömək etməyə və hətta onları öz oğlu divdən qorumağa başlayır. Bu motivlərdə fərqliliklər ola bilər.

Belə ki, nağılların birində qız qəhrəmanı atəş axtarışında bacadan tüstü çıxan evə girib və nəhəng yaşlı bir div qadını görür. Qız qorxdı, amma salamladı: "Salam, xala" - yaşlı qadın div ona cavab verdi: "Əgər mənə "salam" deməsəydin, ətini sümüyə qədər yeyərdim və qanını içərdim". Burada qoca divi salamlamaq kifayət edirdi ki, qızın xahişini yerinə yetirsin və ona atəş açsın. Qarı-divin bədxahlığı və xəyanəti külün üstünə yanan kömür qoyması və külün ələkə tökülməsi ilə özünü göstərirdi. Dağılan külün izinə düşərək, qızın və onun yeddi qardaşının evini yaşlı qadın div tapdı, lakin o, onları məğlub edə bilmədi, çünki onlar daha hiyləgər çıxdılar və divin yolunu kəsdi. ("Yeddi qardaş").

Nağıllardan görsənir ki, divləri məğlub edib öz xeyrinizə hərəkət etməyə məcbur edə bilmək olar. Onların adlarını daşıyan övladlara çevrilməklə, həm də müxtəlif hiylələrin köməyi ilə hər şey etdirmək olur, əsas odur ki, qəhrəman aqlını itirməsin. Buna misal olaraq, arvadı tərəfindən evdən qovularaq qırx divin evində sərgərdan gəzən kişinin hekayəsini göstərmək kifayətdir. Kişi divlərin yoxluğundan istifadə edərək, dəyənəyinə şeir yazmışdı:

"Adım Usta Nəzərdir.
Bir zərbə ilə qırx divi vurdum.
Kim sağ qalsa, axsaq gəzməlidir"

yazaraq divin çarpayısına uzandı və dəyənəyini yanına qoydu. Evə qayıdan divlər şeiri oxudular və qorxdular.

Divlərin Usta Nəzərdən qurtulmağa çalışdıqları, onun dediyi hər şeyə inandıqlarına da nəzər yetirək. Usta Nəzəri evlərinə hansı küləyin gətirdiyini soruşduqda o, belə cavab verdi: "Mən rus kralının güclüləri ilə döyüşdüm. Bir güclü adam havaya atıldı, lakin o, hələ də yerə yıxılmayıb. Artıq altı aydır ki, onu axtarıram. Yol məni bura apardı". Divlər nağıl qəhrəmanının nə qədər öldürməyə çalışsalar da, o, həmişə hiyləgərliklə onlara qalib gəlirdi. Nəhayət, divlər Usta Nəzərdən onları tərk edib evinə qayıtmağı xahiş etdilər: "Ay, Usta Nəzər, evinizə getməyəcəksiniz? Rus kralı isə artıq yerə yıxılmış ola bilər..." Usta Nəzər razılaşdı. Divlər ona böyük bir qızıl xurcun verdilər, onlardan biri arxasına qoydu və yola düşdülər. Yolda bir şeytanla rastlaşırlar, o, Nəzərin ağına tabe olduğu üçün divi ələ salmağa başladı. Div Usta

Nəzərin "işlərini" sadalayaraq şeytanla mübahisə etməyə başladı, lakin ona inanmadı. Hər üçü şeytan hamıdan qabaq yeriyərək Usta Nəzərin evinə doğru yollarına davam etdilər. Çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün evinə yaxınlaşan Usta Nəzər qışqırır: "Bax, arvad, Şeytan böyük oğlandır, sözünü tutub, mənə vəd etdiyi divi gətirir! Qalx, baltamı götür, mən dərhal Divin başını kəsərəm..." Şeytanın hiyləsinə inanan Div qəzəbləndi, ona hücum etdi və onu öldürdü. Deməli, Usta Nəzər hər ikisindən qaçıb varlanır. "Usta Nəzər" nağılında şeytanın iştirakı haqqında bəhs etdiyimiz türk nağıllarında bu mifoloji personajın yeganə adı çəkilir. Maraqlıdır ki, div şeytandan daha güclüdür, çünki o, onunla asanlıqla rəftar etdi, lakin hər ikisi insan tərəfindən məğlub edildi - türk nağıllarında pislik ölümcül deyil, onunla mübarizə aparıb məğlub edə bilərsiniz.

Divlərin bir növü də Təpəgözdür. Təpəgöz türk mifologiyasında da adı çəkilən tək gözlü nəhəngdir. Müxtəlif türk dillərində Tübegöz, Töbököz, Töpəkös kimi də deyilir. O, Qaf dağında yaşayır. Onun anası maral kimi başqa obraza girə bilən pərindir. O, pərinin çobanla izdivacından yaranıb. Bəzən diş, bəzən də kişi Təpəgözlərə rast gəlmək olar. Onun barmağında sehrli üzük var. Onu ancaq gözündən vurmaqla öldürmək olar. Silahlar onun bədəninin digər hissələrinə nüfuz edə bilməz. Türklərlə iç-içə olan Nart mifologiyasında hadisələr də daxil olmaqla, tamamilə eyni xüsusiyyətlərə malik olan bu nəhəngə rast gəlmək olar. Sonu Sokur (Sokor) "Kor" adı ilə bitən nəhəng adlar da var. Sokur sözü Anadoluda "köstəbək" mənasında da işlənir. Yaztırnak bəzən onun həyat yoldaşı kimi göstərilir. İnsan ətinə yeyir. O, insan sümüklərindən tikilmiş qalada yaşayır. [1, s. 62] Onu bəzən başdan ayağa dəmir geyinmiş kimi təsvir edirlər. Bir qab boyda gözü var. Qayalıq dağların düzənliklərində yaşayırlar. Bəzən deyirlər ki, onların ailələri var. Bəziləri qarnı şişmiş dağlardan doğulur. Kirgis adlı bir siklop çox təhlükəlidir.

Təpəgözlərə Sikloplar da deyilir. Onlar da Romalıların inandıqları bir canlıdır. O, bir növ nəhəngdir. O, əlində tikanlı dəyənək və ya buna bənzər alətlər aparır. Başının üstündə bir gözü olduğu üçün ona Siklop deyilir. Bəzi inanclarda onun üstündə buynuz olduğu deyilir. Dədə Qorqud (Qorkut Ata) nağılında; Çoban və pəri qızından doğulan, qılıncla, oxla kəsilməyən bədənə olan, ancaq gözü ilə zərər verə bilən canavar. Onu Basat adlı qəhrəman öldürür. Bu, Sikloplara bənzəyən bir canlıdır. İki məşhur növü var. 1. Egegöz, 2. Yalgızgöz [2, s.86]

Egegöz İgegöz kimi də tanınır. Başında bir gözü olan bir nəhəngdir. Bir göz pisliyi simvollaşdırır. Siklopların bir növüdür. Ege"qabırğa qəfəsi" deməkdir, ona görə də bəlkə də gözü sinəsindədir. İg sözünün kökünün mənası isə xəstəlik və şər kimi mənaları var.

Buna Yalgöz də deyirlər. Başının ortasında tək bir gözü var. Siklopların bir növü hesab olunur. Yal "tək" kökündən gəlir. Yal sözü də odu xatırladır (Yalım, Yalkın). Yalgah monqol dilində xəbərdar etmək deməkdir.

Birgözlü varlıqların demək olar ki, hər qövminin miflərində yaxşı və pis xarakterləri var, lakin onlar daha çox şərlə əlaqələndirilir. Qədim Mesopotamiyada göz dualistik olaraq ilahi və şeytan kimi görünür. Misir və Skandinaviya miflərindəki tək gözlü tanrılardan belə başa düşülür ki, tək göz öz ilahiliyini qoruyub saxlayır. Digər xarici miflərdə tək gözlü varlıqlar çox vaxt şər kimi qəbul edilir. Tarix boyu Misirlə qarşılıqlı əlaqədə olan yunan miflərində mühüm rol oynayan sikloplar, pis xarakterləri, adamyeyənləri, mağara sakinləri, sürüləri və insanlara zərəri olan ilahi varlıqlardır. Yunan miflərindən təsirlənən mədəniyyətlərdəki tək gözlü varlıqların əksəriyyətinin mənbəyinin Siklop olduğu iddia edilir. Çin mifologiyasında tək gözlü yeraltı tanrı var. Yenə Çin miflərində tək gözlü varlıqlar yarı insan, yarı heyvan kimi təsvir edilir. Bu varlıqların bəzilərinin fəlakətlərə səbəb olduğu, bəzilərinin isə insanları sağaltdığına inanılırdı. Şintoizm Çin mifologiyasına bənzəyən Yapon mifologiyasına güclü təsir göstərir. Bu dinin təsiri altında olan tək gözlü varlıqlar cin inancı çərçivəsində formalaşdıqları üçün insanlara zərər verən çirkin görünüşlü varlıqlar kimi qeyd edilir.

Qədim tarixə malik olan və geniş coğrafiyalara yayılmış türklər arasında tək gözlü varlıqlarla bağlı çoxlu miflər mövcuddur. Göy-Tanrı, əcdad kultu, kamlıq və yer-su inanclarının təsiri ilə formalaşan türk miflərində tək gözlü varlıqlar daha çox şər personajlardır. Bunun səbəbi türklərdəki tək gözlü varlıqların mənşəyinin şər ruhlara söykənməsi olmalıdır. Türklərdə tək gözlü varlıqlarla bağlı inanclar daha çox ruh inancı çərçivəsində formalaşır. Türk miflərində bəzi tək gözlü varlıqlar da "div" kimi təsvir edilir. Bu varlıq mənşəyinə görə şər ruhlar kateqoriyasına düşür. Əslində, ümumi qəbul edilmiş inanca görə, ruhlar ölməz varlıqlardır. Ancaq türk miflərində bu varlıqların çoxunun qəhrəmanlar tərəfindən öldürülə bildiyi

görülür. Bunun səbəbi türk mifologiyasında önə çıxan alp tipi ilə bağlı olmalıdır.

Türk mədəniyyətində görkəmli Alp dağlarının qarşısındakı düşməni ümumiyyətlə tərənnüm edilir. Beləliklə, alpin nə qədər güclü olduğu anlaşılaçaq. Bu səbəbdən bəzi əfsanələrdə şər ruhların da öldürüldüyü görünür. Qədim türk inanclarında ruhların ölməzliyi miflərdə pis ruhların geri qayıtmasını izah edə bilər. Lakin türk mifologiyasında qəhrəmanlıq mifləri çox olduğu üçün alpların hətta şər ruhları da öldürməsi mümkündür. Qədim türk inancında olan pis ruhlar İslamla birlikdə şeytan/cin motivinə çevrilmişdir. Belə ki, İslam dövründən tək gözlü, pis xasiyyətli varlıqların şeytan/cin olduğuna inanılır.

Türk xalqlarının miflərindəki tək gözlü varlıqları ümumilikdə dəyərləndirdikdə bu varlıqların əksəriyyətinin pis xarakterlərə malik olduğunu, insanlara zərər vurduğunu, onlarla ziddiyyət təşkil etdiyini görürük. Türklərin məskunlaşdıqları coğrafiyalar, qəbul etdikləri dinlər, ünsiyyətdə olduqları insanların inancları türklərin miflərinə təsir etsə də, tək gözlü varlıqlarla bağlı inanclarda mədəni davamlılığın olduğunu görmək mümkündür. Yalnız köçlər, ayrılıqlar, inanc dəyişikliyi və xarici təsirlər nəticəsində miflərdə fərqliliklər yaranmış və miflərin süjet və motivləri dəyişmişdir.

Türk xalqlarının miflərindəki oxşarlıq bu xalqların ortaq mədəniyyətə malik olduğunu sübut edir. Zamanla fərqli din və inancları mənimsəmiş, fərqli ləhcələrdə danışmağa başlayan türk xalqının miflərindəki tək gözlü varlıqlarla bağlı inancların əsas mövzusu eynidir. Coğrafiya və inanc fərqlərinə baxmayaraq, tək gözlü varlığa inam əsas mədəniyyət nümunəsi çərçivəsində qorunub saxlanılmışdır. Belə ki, qədim zamanlardan türklər arasında kökü din və inanclara söykənən tək gözlülərə aid edilən mənfilik günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan türk nağılları. Tərcümə, məqalələr və şərhlər. A.Baqriya və H.Zeynalli. 1935.
2. Дьяконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада. М., 1990, 344.
3. Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства, с. 653.
4. Топоров В.Н. Таркшья. — Мифы народов мира, т. II, с. 495.
5. Толстые Н.И. и С.М. О вторичной функции обрядового символа. — Историко-этнографические исследования по фольклору. М., 1994.
6. Гордлевский В.А. Из османской демонологии, с. 563.